

вербализатори нисбатан тўлиқроқ ва равшан талқин қилинади. Шу сабабли биз «адам» концептосфераси вербализаторларининг бадий, публицистик, илмий ва диний матнлардаги қўшимча маъноларини аниқлашга уриндик. Ушбу манбалардан олинган «адам» концептосфераси сатҳларига кирувчи мисол танлаб олинди ва ҳар қил услубдаги матнлар таҳлил қилинди. Таҳлил асосида қўйидаги семалар аниқланди: «*тири жан ийеси*», «*перзент, зүрият, бала, киши жастағы адам, сағыйра*», «*аламан, бир топар инсанлар, халқ, жыйын, журт*», «*ғамхорлық етуйши, тирепберди инсан, исенер тау, қорған*», «*жынысыый хам жас өзгешелигине ийе инсанлар (еркек адам, нашар адам, ер (жигит) бала, кыз бала, ғарры, кемпир)*».

Инглиз тили онлайн кўринишидаги изоҳли луғати ва Macmillan English Dictionary for Advanced Learners луғатидаги марказий вербализаторнинг мос келмайдиган таърифлари аниқланди. Масалан: Виртуал онлайн луғатда «одамнинг бирор жамиятга мансублиги ва унинг жинси» қўйидаги шаклда берилган: *a member of the species Homo sapiens or all the members of this species collectively*, аммо иккинчи луғатда инсоннинг бирор жамиятга мансублиги умуман белгиланмаган ҳолда қўйидаги тавсиф берилган: «*a man who is connected with a particular place*», гендерли фарқлар эса яна бошқача берилган: «*a person of either gender/Some people do not like to use this word in this way because they think it is offensive to women*» [2:287].

Ҳар иккала тилдаги луғатларда ўхшашлик фақат ифодаланувчи умумий маънода кўзга ташланади. Масалан, қорақалпоқ ва инглиз тили луғатларида «man» - «адам» бир хил от сўз туркуми таркибидаги маъноларида ўхшашликларга эга. Бинобарин, инглиз тилининг изоҳли луғатида «man» феъл сўз туркуми сифатида ҳам ифодаланган, яъни «*одам билан жиҳозлаштириш, хизмат қилдириш ёки муҳофаза; одамлар орқали ҳимояланиш; Овда қирғийни одамнинг борлигига ўргатиш*». Қорақалпоқ тилида «адам» концептосферасининг марказий вербализаторининг бундай тавсифлари учрамайди. Жумладан, инглиз тилида «man» лисоний бирлиги асосан «одам» ва «эркак» сифатида тавсифланади, аммо унинг *one of the pieces used in playing certain games, as chess or checkers* «шахмат ёки шашка ўйини иштирокчиси (пешка)» (ўйинда, ҳаётда шашка ўйинининг пиёдаси бўлмоқ) сифатида тавсифланиши каби қизиқ ҳолат ҳам учрайди. Қорақалпоқ лисоний онгида эса бундай ҳолат кузатилмади ва одам асосан «тирик, ақлли мавжудот» тушунчаси билан тавсифланади.

Мақолларни қиссий таҳлил қилиш учун дастлаб уларни семантик ва вазифавий гуруҳларга таснифлашимиз лозим. Мақолларни танлашда «одам» концептосферасига кирувчи

интеллект, ташқи кўриниш, айрим психологик белгилар, касбий сифатлар, темперамент, қариндошлик алоқалар, ижтимоий мақом, ёшига доир тафсилотларини лисоний воқеалантириш усуллари таянчик.

Инглиз мақолларининг аксариятида меҳнат фаолияти «do, make, try, help, exercise» феъллари иштирокида воқеалантирилган, қорақалпоқ тилида эса «*мийнет*», «*ошумас*», «*ис*», «*еңбек*», «*ҳаракет*» етакчи вербализаторларга айланади. Қорақалпоқ маданиятида инсоннинг меҳнат фаолиятига алоҳида ҳурмат билан қаралади. Масалан: *Мийнет сүйген ҳеи ўақытта кем болмас, Мийнеттен қашқанды адам деп болмас (Меҳнатни севган ҳеч қачон кам бўлмас, Меҳнатдан қочгани одам деб бўлмас)*. Лекин инглиз тилидаги «*Only fools and horses work*» (Фақат аҳмоқлар ва отлар ишлашади) мақолида «одам»ни ифодаловчи бирлик сифатида «*fools*» (аҳмоқлар) ва «*horses*» (отлар) ишлатилган ва юқорида келтирилган қорақалпоқ мақолига умуман зид маънони ифодалайди [3]. Бинобарин, «*One chick keeps a hen busy*» (бир жўжа бир товуқни банд қилади) инглиз мақолига эквивалент сифатида қорақалпоқ тилидаги «Бир бала бир кемпирди шаршатады» мақолини келтирсак бўлади (мисол-слайд).

Юқорида келтирилган гуруҳлар асосида «man» - «адам» концептосферасини воқеалантирувчи инглиз ва қорақалпоқ мақоллари ҳам қўйидаги гуруҳларга тақсимланади: Одоб ахлоқ хусусияти, ижтимоий ҳолат ва вазият, ақл ва интеллект, жисмоний ҳолат ва ташқи кўриниш, меҳнат фаолияти, оила ва оилавий алоқалар (диаграмма-слайд).

Юқорида келтирилган таҳлилларга асосланиб, «одам» концептосферасини ботинан ва зоҳиран изоҳловчи паремиялар одамнинг умумий «паремиологик портрети»ни ҳосил қилади, дейиш мумкин.

Тадқиқот жараёнида тўпланган материаллар таҳлили асосида қўйидаги янгилликларга эришилди:

тадқиқотда инглиз ва қорақалпоқ лисоний маданиятлари лингвокогнитив ва лингвомаданий йўналишларида илк бора қисқаниб ўрганилганлиги исботланди;

қисқаниб ўрганилган маданиятлардаги «man» - «адам» - концептосферасининг воқеалантирилиши ҳолатлари тадқиқи уларнинг маданиятлараро ўзига хос хусусиятлари асосида аниқланди;

тадқиқотда «man» - «адам» концептосферасига оид концептларнинг лисоний воқеаланиш усуллари турлича лисоний тузилмалар кўринишида бадий, паремиологик, фольклор, диний дискурсларда ёритиб берилган, инглиз ва қорақалпоқ тиллари номинатив майдонида «man» - «адам» концептосферасини изоҳловчи универсал ва миллий ўзига хос компонентларнинг фарқлари очиб берилди.

Литература

1. Махмудов Н.М. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб/Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: 2012. № 5. 50-55-б.
2. Қарақалпақ тилининг тусиндирме сөзлиги. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982. Т. I. 287-б.
3. The American Heritage® Dictionary of the English Language, Fourth Edition copyright ©2000 by Houghton Mifflin Company. Updated in 2009. Published by Houghton Mifflin Company. All rights reserved.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада қорақалпоқ тили олам лисоний манзараси «Man-одам» концептосферасининг таҳлилари билан боғлиқ ҳолда қараб чиқилди. Концептуал таҳлил асосида илимий тадқиқот ишлари олиб борилди. Лексик қисм «man-одам» Туркий тилларнинг этимологик луғати ва инглиз тили изоҳли луғати ёрдамида таҳлил қилиниб, кенгрок тадқиқотлар учун имконият яратилди.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящается анализу концептосферы «Man-адам» в каракалпакской языковой национальной картине мира. В статье исследование проводилось на основе концептуального анализа. Лексическая единица «man-адам» анализировалась с помощью этимологического словаря тюркских языков и толкового словаря английского языка, что может служить подготовительным этапом для дальнейшего концептуального анализа.

SUMMARY

The article deals with the analysis of the concept “Man-адам” in the Karakalpak national view of the world. The investigation was done on the basis of the conceptual analysis. A lexis unit “man-адам” was analyzed with the help of the etymological dictionary of the Turkic languages and monolingual English dictionary, which will serve as a preparatory stage for further investigations in conceptual analysis.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИН ЕЛЕ ДЕ ТЕРЕЦИРЕК ИЗЕРТЛЕҮ ХӘМ РАҮАЖЛАНДЫРЫҮ ХАҚҚЫНДА

К.М.Кошанов – профессор

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: қорақалпоқ тили, низом, ривожланиш, кенгаш, ўқитиш.

Ключевые слова: каракалпакский язык, закон, развитие, совет, обучение.

Key words: Karakalpak language, law, development, advice, teaching.

Мақалада миллийлигимиздин тийкары болган, мәмлекетлик тилимизди теренирек изертлеу хәм рауажландырыу, сондай-ақ оны оқытыудағы айырым машқалаларға тоқтап өтиу мақсет этилген.

Алфавиттин туракылыгы, әпиуайылыгы хәм қолланыуға аңсатлыгы халық сауатлыгының ең биринши тийкары болары сөзсиз. Алфавитке қайта-қайта өзгерислер киргизе беріу халықтың сауатлыгына, мәдениет хәм со-

циал-экономикалық раўажланыўына жақсы тәсир етпейтуғынлығы сезилип тур. Тил бул керек болса қурып, гөнерсе бузып таслап, тазасын салып, алмастыра беретугын. Тил - турақ жай, фабрика яки завод емес, әсирлер даўамында раўажланып, қәлплесетуғын ең нәзик, ең сезимтал, ең гөзал, ең тәсирли хәм ең қудиретли күшке ийе адамлар арасындағы байланыс қуралы екенлиги мәлим.

Алфавит қаншелли қурамалы болса, қайта-қайта өзгере берсе, оны халықтың толық өзлестиреуи хәм туўры пайдаланыўы соншелли қыйын бола береді. Алфавиттин өзгере беріуи хәм оған киргизилип атырған хәр бир жаңалық тилдің барлық қатламларына: графикасына, орфографиясына, орфоэпиясына, жазыў қағыйдаларына, сөз жасалыўына, морфологиясына, синтаксисине, стилистикасына, жазыў хәм сөйлеў мәдениатына, сондай-ақ, барлық мектепке шекемги тәлим, мектеп, лицей, колледж, жоқары оқыў орындары пайдаланатуғын барлық түрдеги сабақлық, оқыў қолланба хәм басқа да тийкарғы және қосымша оқыў-методикалық әдебиятларға, тарқатпа материалларға, көргизбе қуралларға, сөзликлерге, хәр түрдеги мәмлекетлик хәм жеке хўжеттерге, барлық ғалаба хабар қуралларына, көркем әдебиятларға, көшелер, мәкемелер атларына, мөрлерге, штамптарға, банк хәм басқа да барлық юридикалық ис қағазларына, адреслерге, географиялық атамаларға, бир сөз бенен айтқанда, барлық ис хәрекеттеги жазыўларға өзгерислер киргизиўди талап ететуғынлығы хәмеге мәлим.

Хәзирги күнде мектепке шекемги тәлим орынлары, мектеп, лицей, колледж хәм жоқары оқыў орынлары ушын бурынғы шыққан сабақлық хәм басқа да оқыў әдебиятларын қайтадан дүзетип, жаңадан жазып шығарыў зәрүрлиги көринип тур.

Бизиң пикиримизше, хәзирги қарақалпақ тил билиминде көплеген өз шешимин таппай атырған мәселелерди нәтийжели шешіў ушын мектепке шекемги тәлим орынларында, мектеп, лицей, колледж хәм жоқары оқыў орынларында қарақалпақ тилин жаңа заманағой инновациялық методлар тийкарында оқытыў усылларын табыўда, сондай-ақ тил менен байланыссы басқа да барлық мәселелердин утымлы шешимлерин табыў ушын Республика көлеминде «Муўапықластырыўшы кеңес» дүзиўдин зәрүрлиги айқын көринип тур.

Бул «Муўапықластырыўшы кеңес» қурамында тийисли бағдарлар бойынша жұмыслар алып барыў ушын төмендеги бөлимлерди дүзиўге болар еди:

1) *Қарақалпақ тил билимин изертлеўге бағдарлаў хәм раўажландырыў бөлими;*

2) *Қарақалпақ тилиниң әмелий қолланылыў мәселелерин шешіў бөлими;*

3) *Қарақалпақ тилин мектепке шекемги тәлим орынларында, мектеп, лицей, колледж хәм жоқары оқыў орынларында оқытыў мәселелери бөлими;*

4) *Қарақалпақ тилиниң терминологиясын хәм лексикографиясын изертлеў бөлими;*

5) *Қарақалпақ тилиниң стилистикасын хәм сөйлеў мәдениатын жетилистириў бөлими;*

6) *Қарақалпақ тилиниң ономастикасы, топонимикасы хәм антропонимикасын изертлеў хәм раўажландырыў бөлими;*

Мақолада қарақалпақ тилининг ханузгача ечилмаған масалаларининг объектив ечимини хал қилиши мумкин бўлған таклиф ва тавсиялар берилған.

В статье предлагаются объективные и вполне приемлемые пути решения актуальных, до сих пор не решённых, вопросов в развитии каракалпакского языка.

The author of the article suggests objective and perfectly reliable ways for the solution of some issues in the development of the Karakalpak language that haven't been decided yet.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДАҒЫ АҢЫЗ-ӘПСАНАЛАР МЕНЕН БАЙЛАНЫСЛЫ АЙЫРЫМ ТОПОНИМЛЕР ҲАҚҚЫНДА

Д.Кудиярова - студент

Әжсинияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: ономастика, топоним, этноним, афсона, этимология, тарих, тилшүнослық, география.

Ключевые слова: ономастика, топоним, этноним, миф, этимология, история, лингвистика, география.

Key words: Onomastics, toponym, ethnonym, myth, etymology, history, Linguistics, Geography.

Жер-суў атамалары жүдә-ерте заманлардың жемиси. Адамлар ертеде-ақ өзлерин қоршаған этираптағы географиялық объектлерге хәр қыйлы атамалар беріуді баслаған.

7) *Қарақалпақ тилиниң ғалаба хабар қуралларында туўры қолланылыў бөлими.*

Мектепке шекемги тәлим, мектеп, лицей, колледж, жоқары оқыў орынлары ушын қарақалпақ тили бойынша мәмлекетлик стандартлар, оқыў хәм исши режелерин дүзиўди, олардың сапасын қадағалап барыўды муўапықластырып, бағдарлап хәм басқарып барыў зәрүрлиги көринип тур.

Усы күнге дейин мектепке шекемги тәлим, мектеп, лицей, колледж, жоқары оқыў орынлары ушын сабақлық хәм басқа да оқыў әдебиятларын жазып баспадан шығарыў бир системаға түскени жоқ. Елеге дейин көпшилик сабақлықлар бурынғы усылда жазылып қиятыр. Хеш бир сабақлық хеш кимниң меншиги болмаўы керек. Әлбетте, бул бурынғы авторларды умытыў керек, деген сөз емес. Олардың тәжирийбесин үйренип, исин даўам етип, зәрүр жағдайларда биринши қатардағы қоспа авторлар етип алған мақул.

Барлық сабақлықлар хәм оқыў қолланбалар конкурстандаў тийкарында жаратылса, олардың сапасы анағурлым артар еди.

Қарақалпақ тилинде дурыс жазыў, тил тазалығы, мәдениатлы сөйлеў, оқыўшыларды ең тийимли усылларда нәтийжели оқытыў, газета-журналларда хәм китаптарда қәте жибермеў, радио хәм телекөрсетиўлерде дурыс хәм мәдениатлы сөйлеў, көшелердеги шақырықларды, дағазаларды, рекламаларды, қутлықлаўларды қәтесиз жазыў, көше, мәкемелер, каналлар, жаплар, елатлар, мектептер, оқыў орынлары атларын дурыс жазыў, тиллер байланысы, еки, үш тиллик сөзликлер дүзиў, терминология, лексикография хәм т.б. ең әҳмийетли биринши гезекте шешип алыўды талап ететуғын ўазыйпалар қатарына киреди.

Қарақалпақстанның мәмлекетлик тили - қарақалпақ тилин изертлеўлерди еле де кеңейтиў, тереңлестиреў хәм жеделлестиреў, оны мектепке шекемги тәлим, мектеп, лицей, колледж хәм жоқары оқыў орынларында оқытыўдың сапасын арттырыў, жаңа инновациялық методлардың ең тийимли жолларын излеп табыўда хәм қарақалпақ тилиниң жәмийеттин түрли тараўларында қолланылыўдың ең бәсекили мәселелерин алымлар менен биргеликте кең жәмийетшилик, халқымыз арасында бирге талқылап, шешип барыў ушын Республика көлеминде «Қарақалпақ тилин изертлеў хәм оқытыў» атамасындағы арнаулы илимий – методикалық журналды буннан 28- жыл бурын ақ шығарыў керек еди. Бирақ, тилекке қарсы, бул саўаплы ис усы күнге шекем қолға алынбады. Бул жүдә зәрүр хәм әдиўли ис пүткил халқымыз алдында хәм қарыз хәм парыз болып келмекте.

Жаңадан дүзилетуғын қарақалпақ тил билимин изертлеўлерге хәм оны оқытыўдың ең әҳмийетли мәселелерине арналған бул орайластырылған журналдың редколлегия ағзалары, басқа журналлардағы сыяқлы хәр қыйлы илим тараўлары илимпазларынан қуралмай, тек бир бағдар бойынша, яғный тилши алымлардан хәм оны оқытыў методикасы менен шұғылланатуғын илимпазлардан жәмленип, олар «бир жағадан бас шығарып, бир жеңнен қол шығарып» хәрекет етсе, қарақалпақ тил билимин хәм қарақалпақ тилин оқытыў мәселелерин заман талаптарына сай еле де нәтийжелерек хәм сапалырақ раўажландырыўға жедел хызмет еткен болар еди.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY